

*The Journal of Academic Social Science Studies*

**JASSS**

*International Journal of Social Science*

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7145>

Number: 59 , p. 173-187, Autumn I 2017

**Yayın Süreci / Publication Process**

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date - Yayınlanma Tarihi / The Published Date

**29.06.2017**

**15.10.2017**

## **KUR'ÂN'DA ARINMA (TEZKİYE) SÜRECİYLE NEFSİN EĞİTİMİ\***

*THE EDUCATION OF THE SELF WITH THE METHOD OF  
SELF-PURIFICATION IN THE QURAN*

*Yrd. Doç. Dr. Hamza Aktaş*

**ORCID ID:** [orcid.org/0000-0001-5059-2671](http://orcid.org/0000-0001-5059-2671)

*Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

### **Öz**

İnsanın yaratılışı gereği iki farklı özelliği bulunmaktadır. İnsanın kendisini hep iyiliğe, güzel davranışlara yönelten bir yönü varken, kötü ve olumsuz davranışlara sevk eden bir yönü de söz konusudur. Her türlü iyiliği ön plana alıp insanları doğruya ulaştırmaya çalışan takva iken, kötülüğü emreden ve insanın azgınlık derecesinde bütün heva ve arzularını karşılamaya çalışan da nefistir. İnsandaki kötü özellik ve olumsuz davranışların en aza indirilebilmesi için insanların bir eğitime tabi tutulması gerekmektedir. Bu doğrultuda nefsin hem eğitilmesine hem de tezkiye süreci ile temizlenmesi ve arınmasına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere Kur'ân, nefsin eğitilmesi ve tezkiye edilmesi konusunda belli bir düzen ve sistem ortaya koyarak insanları eğitime tabi tutmuş ve onlara bu konuda kılavuzluk etmiştir. Çalışmada bu yönler dikkate alınarak tezkiye süreci ile nefsin Kur'ân'da nasıl eğitime tabi tutulduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu aşamada tezkiyenin kavramsal çerçevesi çizildikten sonra Kur'ân'da ve Tasavvuf psikolojisinde tezkiyenin nasıl gerçekleştiği ifade edilmiştir. Daha sonra nefsin hem literatürde, hem de Kur'ân'daki açılımları dile getirilmiştir. Nihâyetinde Kur'ân'da tezkiye süreciyle nefsin eğitilme sistemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu sistemin dört boyutta geliştiği görülmüştür. Bu dört boyuttan birincisi, peygamberler vasıtasıyla kitap ve hikmetle tezkiyedir. İkincisi, tüm yönleriyle birlikte ibadetlerle tezkiye, üçüncüsü infakla tezkiye ve sonuncusu dua yoluyla nefsin tezkiyesidir.

**Anahtar Kelimeler:** Tezkiye, Kur'ân'da Tezkiye, Nefis, Nefis Tezkiyesi, Nefis Eğitimi

---

\* Bu makale yazarın 2012 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı "Din Eğitimi Açısından Kur'ân'da Nefis Kavramı" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

### Abstract

There are two distinct characteristics of human creation. When one has a direction that leads to good and good behaviors, there is also a direction that leads to bad and negative behaviors. While it is a taqwa trying to reach people, taking every kind of good into the foreground, It is the self who orders the evil and tries to meet all the desires and desires of the human in the degree of harshness. People need to be trained so that the bad features and negative behaviors are minimized. In this direction, there is a need for the self both to be educated and to be cleaned and purified by the method of purification. In order to meet this need, the Qur'an has been educating people by putting a certain order and system in the training and training of the self and that they are working to guide them in this regard. Considering these aspects in the study, it was tried to reveal how the self was educated in the Qur'an by the method of purification. After the conceptual framework of the purification was drawn in this frame, it was expressed how the purification was realized in Qur'an and Sufi psychology. Later on, the self both the literature and the Qur'an expositions were expressed. Finally, a system of self-education in the Qur'an was revealed by the method of purification. This system has been developed in four dimensions. The first of these four dimensions is the purification with book and wisdom through the Prophets. The second, purification with the worship along with all aspects, the third purification with give charity and later is the purification of self through prayer.

**Keywords:** Purification, Purification in the Qur'an, Self, Self Purification, Self Education

### 1. Giriş

Varlık âleminin en temel unsurları içerisinde bulunan insanın yapısının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için onun özelliklerinin iyi tanınması gerekmektedir. İnsanların özelliklerinin iyi bir şekilde bilinmemesi, onların tanınmasında zorluk çekilmesine sebep olabilir. İnsanları tanıyamamak, onları eğitme konusunda sorunlar yaşanacağı anlamına gelebilir.

Bu çerçevede insanların dini açıdan gelişimini hedefleyen, hem teorik, hem de pratik anlamda insanlara katkı vermek için çalışmalarını sürdüren din eğitiminin amaçlarından biri, insanların kişisel, ahlâkî ve manevî gelişimine destek vermektir. Din eğitiminin bu amacını gerçekleştirebilmesi için, insanın, üç ana merkezinden biri olan nefsi – ki diğer ikisi akıl ve kalptir- çok iyi irdelemesi ve insanın sahip olduğu bazı değerlerin insanları hangi yöne sevk ettiğini iyi analiz etmesi gerekmektedir.

Nefis genel özellikleri açısından değerlendirildiği takdirde, onun hem olumlu hem olumsuz taraflarının olduğu görülecektir. Nefis olumlu gelişim sürecinde sahip

olacağı en üst nitelik takvadır (Şems, 91/8). Olumsuz yön de nefsin ulaşacağı en ileri merite ise kişinin nefsinin tanrılaştırmasıdır (Câsiye, 45/23). Kur'an incelediğinde nefsin eğitilebilir bir olgu olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Bu nedenle nefsin olumsuz taraflarının kontrol altına alınması ve iyi özelliklerinin daha da geliştirilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede Kur'an'da nefsin, birçok yöntem ve süreçle eğitildiğinin ifade dilmesine karşılık, çalışmanın kısıtlılığı açısından sadece arınma (tezkiye) süreciyle nefsin nasıl eğitildiği incelenecektir.

### 2. Arınma (Tezkiye)

(زَكَاةً) "zekâ" kökünden türeyen "tezkiye" kavramı, "temizlemek, arıtmak, temize çıkarmak, arındırmak, arttırmak, fitrî olana dönmek, temiz davranışlar ortaya koymak" gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzur, 1994: 357; El-İsfahânî, 1986: 313). Ayrıca ıstılahta tezkiye, nefsi (kalbi ve ruhu) inkâr, isyan ve gafletin zulmetinden, yani manevi kir ve perdelerden temizlemektir. Bu temizlik takva yolunda birinci adımdır. İkinci adım güzel ahlâkla süslenmektir. Güzel ahlâk, talim, temrin ve terbiye sonucu elde edilecek bir şeydir

(Selvi, 2010: 128).

Buna ilaveten etimolojik olarak “tezkiye” kavramı, kelime kökeninde “artma, çoğalma, nemalanma” manalarını taşımaktadır. Hz. Ali “Mal harcadıkça azalır: ilim ise harcadıkça çoğalır.” şeklindeki sözünde çoğalmak anlamını karşılamak üzere mevzu bahis edilen fiili kullanmıştır. Meyvelere “zekâün” denmesiyle de, bir ağaçtan pek çok sayıda meyvenin artarak üremiş, çoğalmış olması anlatılmak istenmektedir. Ebu Hanife’ye dayandırılan bir kullanımda ise bereketli ve üretken toprağı anlatmak üzere “ardun zekiyyetün” denmiştir. Aynı kökün bir diğer yan anlamı da, “yakışmak, layık olmak” manasına gelmektedir. Örneğin “hâze’l-emru lâ yezkû bifulânin zekâen” demek, “bu iş falana yakışmıyor” anlamına gelmektedir. Dünyevi zenginlik ve refahtan dolayı genelde fakirlere ve muhtaçlara verilmesi gereken şerî vergiyi ifade etmek üzere, aynı kökten türeyen “zekât” kelimesinin terim anlamında ise, malın temizlenmesi, semerelenmesi, çoğalması, artması ve salih olması esprisi yatmaktadır. Zaten hem Kur’an hem de sünnet, zekâtı: tahâret, nemâ, bereket ve medh anlamları doğrultusunda istihdam etmiştir (Ünver, 2006: 98).

Tasavvufi anlamda ise tezkiye; temizlenme, nefsi ona bulaşan kir ve pastan temizleyerek onu nefsi emmare mertebesinde nefsi mutmaine mertebesine çıkarmaktır. Ruhu manevi kirlilerden arındırmaktır.” (Uluğ, 1991: 491).

Ayrıca, tezkiyenin her türlü kötü davranış ve eğilimlerden temizlendikten sonra ancak gerçekleşeceği, temizlenmeden kalbin arınıp kendini geliştireceğine imkânın olmadığı da vurgulanmaktadır. Bu konunun açılımının da Nur Suresi’nin 30. âyetinde olduğu ifade edilmektedir: “(Resulüm!) Mümin erkeklerle, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle. Çünkü bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır. Şüphesiz Allah, onların yapmakta olduklarından

haberdardır.” Âyetin gözü haramdan sakındıktan ve ırzı koruduktan sonra tezkiyenin mümkün olacağını söylemekte olduğu belirtilmektedir (El-Cevziyye, 2016: 418).

Buna ilaveten tezkiye kavramını da kapsayan ve lügatte, “saf, arı, duru ve temiz olmak, seçmek, tercih etmek” anlamına gelen (صفو) “safeve” kökünden türeyen “tasfiye” kavramı ise, “süzme, arıtmak, saf ve temiz hale getirmek” demektir (El-İsfahânî, 1986: 418). Hem “tasfiye” hem de “tezkiye” kavramları tasavvufta, “nefsi kötülük ve günah kirlerinden temizlemek, çirkin görülen şeyi temizleyip gidermek” anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir (Seyhan, 2014: 4). Kur’an-ı Kerim’de “tasfiye” kavramı, “tathîr” (temizlemek) ve “tezkiye” (arındırmak) kelimeleriyle de ifade edilmektedir (Âl-i İmrân, 3/42; Tevbe, 9/103; Ahzâb, 33/33). Görülmektedir ki temizlenmek ve arınmak meselesi, Kur’an’da farklı kavramlarla karşılığını bulan bir durumda ortaya çıkmaktadır.

### 2.1 Allah’ın Arındırması (Tezkiyesi)

Kur’an’da, insanın kendini arındırması için, ilk önce Allah’ın yardımı olması gerektiği ve bu yardım olmaksızın arınmanın tam manasıyla gerçekleşmesinin mümkün olmayacağına dair ipuçları vardır. Allah’ın özellikle tezkiye kavramı üzerinde durması, insanlardaki olumsuz davranışların temizlenmesi ve arınması için önemli bir nokta olduğunu ifade etmek gerekmektedir. İnsanların istenmeyen davranışlar sergilemesinin ardından Allah’ın buna tezkiye süreciyle müdahale etmesinin bir eğitim işi olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bunun benzerini annenin çocuğuna, öğretmenin de öğrencisine yapmakta olduğunu da söylemek mümkündür.

Bu çerçevede Kur’an’da Allah, bir âyette kendilerini temize çıkarmak isteyen Yahudilerin sözlerini yok sayarak, kişinin arınmasının ancak Allah’ın tezkiyesiyle olabileceğini buyurmaktadır (Nisa, 4/49). Bu konuyla ilgili Diyanet İşleri Başkanlığının hazır-

latmış olduğu tefsirde şöyle bir izah vardır:

“Kendini temize çıkarmak” şeklinde tercüme edilen tezkiye fiil ve sözle olmaktadır. İnsanın ahlâkını iyileştirmek, kendini kötü huy ve alışkanlıklarından kurtarmak için gerekeni yapması, eğitimden geçmesi makbuldür, İslâm bunu teşvik etmiştir. Sözle tezkiye “bir kimsenin dürüst, iyi, önemli kusurlardan uzak olduğunu söylemek” suretiyle yapılır. Gerçekten böyle olan, böyle bilinen birisi için gerektiğinde tezkiyede bulunmak da sakıncalı değildir, hatta duruma göre güzel ve gerekli de olabilir. İslâm’da kötü görülen, menedilen tezkiye, kişinin kendisini sözle tezkiye etmesidir, övmesidir. Yahudiler özellikle kendilerinin “Allah’ın oğulları ve sevgilileri” (Mâide 5/18), “dostları” (Cum’a 62/6) olduklarını, “birkaç gün dışında ahiret cezası çekmeyeceklerini” (Bakara 2/80) söyleyerek kendileri için sözlü tezkiyede bulunmuşlardı; âyet bu davranışı da mahkûm etmekte, kişilerin veya grupların kendilerini överek bir yere varamayacaklarını, topluluk nezdinde itibar kazanamayacaklarını ifade buyurmaktadır (Karaman vd. 2003: 61).

Yorumlanan âyette insanın kötü huy ve ahlâkından arınması ve temizlenmesi için eğitimden geçmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu da Allah’ın yardımı veya eğitimi olmadan insanın arınmasının gerçekleşemeyeceği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

Buna ilaveten Nur Suresinin 21. âyetinde ise, Allah’ın lütfu ve rahmeti olmasaydı tezkiyenin gerçekleşemeyeceği ve kulların Allah’ın dileği doğrultusunda arınacağı ifade edilmektedir. Mutasavvıf bakış açısıyla Said Havva bu âyeti şöyle yorumlamıştır:

“1- Eğer Allah’ın yardımı olmasaydı insandaki bir takım engeller nedeniyle nefis temizliği hemen de mümkün olmayacaktı. Bu durum iki şeyi gerektirmektedir:

a- Nefis temizliği için gayret göstermek.

b- Allah’tan nefis temizliği için yardım istemek, O’na dayanmaktır.

2- Bağışlamak ve hoşgörülü olmak nefis temizliğindendir.

3- Şeytanın adımlarına uymamak, nefis temizliğindendir.

4- İman edenler hakkında fuhşiyatın ya-

yılmasını istememek veya doğrudan ya da dolaylı olarak bu yolda olanları sevmemek nefis temizliğindendir.

5- Onlara dil uzatmamak, şahitliğin esasları bulunup da iyice açıklık kazanmadıkça bu konudaki bütün eziyet veren şeylere katılmamak.” (Havva, 1987: 166-167).

## 2.2 Peygamberin Arındırması (Tezkiyesi)

Kur’ân’da sadece Allah’ın insanları arındırması değil, Peygamberlerin de insanların arınması ve temizlenmesi için Allah tarafından gönderildiği vurgulanmaktadır: “Nitekim biz, size âyetlerimizi okuması, sizi arındırması, size hem Kur’ân’ın mana ve mesajını hem de bu mesajın hayata nasıl taşınacağını öğretmesi ve yine (doğru) bilgi sahibi olmadığınız hususlarda sizi yetiştirmesi için içinizden bir peygamber gönderdik .” (Bakara, 2/151). Elmalılı Hamdi Yazır, bu âyet hakkında şöyle bir yorumda bulunmuştur:

“...Ve sizi her türlü şirk ve günahattan, insanlığın yüceliğini lekeleyecek maddi ve manevi çirkinliklerden, pisliklerden temizleyecek hakkın temiz, pak adaletli bir şahidi haline getirecek ve çoğaltıp düzenleyecek bir hayata sevk ediyor. Hem size bütün filozoflara ders verecek kitap ve hikmet öğretiyor, okuma-yazma bilmezken size kitap ve yazı belletiyor. Her türlü hikmeti içine alan hukuk ilmi ve şartlarını, kanun koymadaki hikmeti, yüksek ahlâkı, toplumun sırlarını, insanlığın menfaatini, dünya ve ahiret ilmini, kâinat nizamında geçerli ve hükümler olan kanunları ve ilâhî sünnetin sonucunu, bunların tatbik ve uygulamaya şeklini sözlü ve fiilî sünneti ile öğretiyor. Size hiç bilmediğiniz, akıl ve düşünce ile bilme imkânını bulamayacağınız şeyleri, gayba ait sırları ve ahiretle ilgili durumları vahiy ile bilip öğretiyor. Öğretiyor da sizi dünyanın üstadı, cihanın hâkimi olacak ve bütün insanların örnek alacakları, orta yolu tutan bir ümmet teşkil edecek bir hale getiriyor.” (Yazır, 1995: 429).

Ayrıca insanları tezkiye eden peygamberlerin özellikleri sıralanırken Allah’ın belli bir eğitim sistemi ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. “Allah, müminlere kendi içlerinden bir peygamber göndermekle onlara çok

büyük bir lütufta bulunmuştur. Çünkü peygamber onlara Allah'ın âyetlerini tebliğ eder, onları yanlış inançlardan arındırır ve yine onlara Kur'an'ın mana ve maksadını öğretir, hem de onun hayata nasıl taşınacağını gösterir..." (Al-i İmran, 3/164). Bu âyetle Allah (c.c), Hz. Peygamber'in (s.a) bir eğitimci olarak görevlerini "tebliğ (âyetleri bildirme), tilavet (âyetleri okuma), ta'lim (âyetleri öğretip hayata geçirme), tebyin (âyetleri açıklama) ve tezkiye (muhatapları her yönden arındırma)" olarak ortaya koymakta, onun rolünü "eğitici ve öğretici" olarak belirlemekte, yaptığı işin bir eğitim- öğretim faaliyeti olduğunu açıklamaktadır (Koç, 2005: 143). Bu açıdan insanların arınmasına vesile olan peygamberlerin belli bir yöntem dâhilinde - ki o yöntemin içinde tezkiye süreci de var- eğitim-öğretim etkinlikleri yapıldığını söylemek mümkündür.

### 2.3. Tasavvuf Psikolojisine Göre Arınma

Tasavvufta nefis olgusunun çok yönlü bir benlik anlayışı içerisinde olduğu kabul edilmektedir. Bu anlayış çerçevesinde mutasavvıfın benliğini geliştirmede en büyük mücadelenin nefisle olacağı ve bu mücadelede nefsi arındırarak başarıya ulaşacağı fikri ön planda tutulmaktadır. Nefsi arındırırken tasavvufun belirli bilişsel ve davranışsal süreçler ortaya koyduğu da ifade edilmektedir. İnsanın manevi anlamda bir geleneğinin olduğu ve bu geleneğin psikolojik yapısıyla insanın doğasına bir model olarak dolaylı ya da dolaysız etki ettiği gibi, tasavvufun da kendisine has bir modeli ve psikolojisi olduğu ve insana da etki ettiği gerçeğini unutmamak gerekmektedir. Tasavvuf psikolojisinin ortaya koyduğu önemli konulardan birisi de nefsi arındırma sürecidir. Bu süreci bir kişilik kazanma, olma ve dönüşüm süreci olarak nitelendirmek mümkündür (Aksöz, 2015: 81-82).

Bu doğrultuda insanın varoluşsal olarak bir arınma ihtiyacının olduğu, bu ihtiyacın gerçekleşmesi için iki önemli boyutun

varlığından da bahsetmek gerekmektedir. Bu iki boyut "Günahlardan Arınma" ve "Kötü Eğilimlerden Arınma (Özde Arınma)" olarak nitelendirilmektedir. Özellikle İslâm dini için düşünüldüğünde tasavvufun, diğer dinler için düşünüldüğünde mistisizmin "özde arınma" ile birebir ilgili olduğu belirtilmektedir. Bu tür arınma insanın özüne uygun olan ve insanın varoluşunda bulunan iyi tarafını ortaya çıkarmaya yöneliktir. Bu arınmayı Türkçe'de tam olarak karşılayan bir kavram bulunmamaktadır. İngilizce'de "Purification" kelimesi ve "Self-Purification" kelimeleri bu tür arınmayı kastetmektedir. Ayrıca Türkçe'ye Arapça'dan geçmiş "Tezkiye" kavramı özellikle "Nefis Tezkiyesi" terkibi kastedilen arınmaya işaret eder. Ancak bu kavram kullanıldığında akla ilk gelen tasavvufi bir anlamdır. Arınmanın ancak tasavvufi ahlâkla mümkün olacağı bu kavramda gizlidir. Ve "tezkiye" derken de mutasavvıflar genelde böyle bir ahlâkı öngörmektedirler. Ancak kötü eğilimlerden arınma sadece tasavvufta var olabilecek bir kavram değildir. Bu aynı zamanda seküler ahlâkın, felsefi ahlâkın veya dini ahlâkın da etkileyebileceği bir arınma türüdür (Gören, 2009: 67).

Nefsi tezkiye, nefsin arzularını azaltarak onun beden üzerindeki hükümlanlığını ortadan kaldırmak ve ruhun hâkimiyetini sağlamak olduğu da dile getirilmektedir. Buna binaen nefis tezkiyesinin bir nevi psikolojik savaş olduğu addedilmektedir. Bu nedenle nefisle olan savaşın, bir nevi nefis arınması ile son bulduğu gerçeği de ön plana çıkmaktadır (Aksöz, 2015: 81-82).

Aslında nefisle savaşın sonunda ölümün olduğu belirtilmektedir. Çünkü mutasavvıflara göre "'Ölmeden önce ölünüz' ve 'Nefsinizi öldürün' gibi ifadelerden kastedilen, nefsi tezkiye, kötü huy ve davranışlardan temizlenme ve kurtulmadır. Tasavvufta ölmeden önce ölmek sırrına erenler; (a) Mevî beyaz (Beyaz ölüm): Nefsi açlıkla terbiye (b) Mevî ahmer (Kırmızı ölüm): Nefsin istekleri-

ne ve şehvetlerine muhalefetle terbiye edilmesi. (c) Mevti esved (Siyah ölüm): Eziyet ve belaya tahammül ile terbiye. (d) Mevti ahdar (yeşil ölüm): nefsin azgınlığını kırmak ve dünya malını horlamak için riyaya varmadan yamalı elbise giyerek benliği ezmek ve bu suretle nefsi eğitmek” gibi isimlerle aktarılmaktadır (Aksöz, 2015: 83).

Buradan da anlaşılmaktadır ki arınma, sadece tasavvuf psikolojisi içerisinde yer alan bir konu değil, aynı zamanda seküler, felsefi ve dini ahlâkın içerisinde yer alan şekliyle ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda nefsi arındırmanın özde arındırma boyutuyla iç içe geçmiş bir konu olduğu ve tasavvufun da nefsi arındırma konusunu bu yönüyle açıklamaya çalıştığı görülmüştür.

### 3. Nefis

Nefis kelimesinin çoğulu “nüfûs” ve “enfûs”dür. “Bir şeyin kendisi, hakikati mâhiyeti, toplamı, zâtı, cevheri anlamlarına geldiği gibi, ruh, kan, beden (ceset), göz, büyüklük, kibir, ayıp, himmet, şiddet, gayb, irade, ceza, zihin, hayat, insan, şahıs, fert, tabiat, arzu etmek, şehvet, istek, anlamlarına da gelen nefis, nefes alıp vermek, hürriyet, serbestlik, rahat, huzur ve kıymetli gibi anlamlara da gelmektedir (İbn Manzur, 1994: 233) Ayrıca nefis gönül, huy, karakter anlamlarında da kullanılmıştır (Ez-Zebidi: 559-573). Nefsin Türkçe karşılığı ise “tin”dir (Durusoy, 2008: 19). Diğer yandan nefis, İngilizce “soul”, Latince “anima”, Yunanca “psyche” kelimeleri ile karşılanmaktadır (Atay, 1997: 2).

İslâm öncesi Arap dilinde ise, “nefis” kelimesi nefes ve rüzgâr gibi anlamlarla ilgilidir. Kur’ân’da “self” yani “benlik” terimi karşılığında insan ruhunu ifade etmek için kullanılır. Oysa ruh, normalde “spirit” karşılığını alır. İslâm öncesi Arap şiirinde, bu iki terimde dînî ya da doğaüstü bir çağrışım yoktur. Böylece nefis yaşayan vücut, bazen kan anlamına gelirken, ruh ise, fiziksel nefes ya da rüzgâr anlamına gelmektedir (Marmura, 1987: 460). Fakat Kur’ân Arapçası sonrası bu kelimenin anlamının değiştiği ve manasının dünya ile ilgili olmakla kalmayıp, dînî ve doğaüstü bir

çağrışım yaptığı görülmektedir.

### 3.1 Düşünce Sitemlerinde Nefis

Nefisle ilgili görüşlerin Milat’tan önceki tarihlerde ortaya çıkmaya başladığı ve tarihsel süreçte etkisini azaltmadan günümüze kadar çeşitli kaynaklarda yer aldığı anlaşılmaktadır. Özellikle batı felsefesinin nefisle ilgili yorumları geçmişteki düşünürlerin görüşleri doğrultusunda geliştiği de görülmektedir. Çalışmanın sınırlılığı açısından milattan önce nefisle ilgili görüşleri ileri sürdükten sonra günümüz düşünürlerine etkisini hissettiren Pythagoras (Pisagor M.Ö. ö. 500), Demokritos (M.Ö. ö. 370), Eflâtun (M.Ö. ö. 347) ve Aristo (M.Ö. ö. 322)’nin düşüncelerini paylaşmak yerinde olacaktır.

Bunlardan Pisagor ekolü (Pythagoras), nefsin bedenden ayrı bir cevher olduğunu kabul etmiştir. Pisagorculara göre, nefis olarak kabul edilen âlemin bir parçası durumunda kabul ettikleri insanın nefsi ölümsüzdür. Nefis, bedende tutsaktır, onun ölümle bedenden kurtulacağını ifade etmektedirler (Durusoy, 2008: 23). Kanaatimizce bu ekol, nefis kavramını kullanıp aslında ruh hakkında yorum yapmaktadır.

Demokritos (M.Ö. ö. 370) ise, nefsin ateş veya bir tür sıcaklık olduğuna inanmaktadır (İbn Rüşd, 2007: 9). Böylelikle o, nefsin, bir ateş veya sıcaklık olduğunu ifade etmekle maddesel bir olgu olduğunu dile getirmektedir. Fakat aşağıdaki bölümlerde de ifade edileceği üzere bu yorumun nefisle örtüşebileceği hiçbir tarafı yoktur.

Eflâtun öncesi düşüncede ise, nefsin, bütün canlıların ilkesi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunun canlılarda çeşitli merhaleleri ve görünüşleri bulunmaktadır. Kavrama, duyumlama, beslenme, hareket etme, canlı varlığı ve bütün şekillerini ortaya koymaktadır (Atay, 1997: 1). Eflâtun ise, nefsi şöyle tanımlamaktadır: “Nefis, bedene hareket veren bir cisim olmaksızın sadece bir cevherdir.” (Aydın, 1999: 396). O, nefis kavramını genellikle akıl gücü ile birleştirmeye çalışır ve nefsin üç kısım olduğunu dile getirir, bunu da; akıl veya

zihin, ruh ve istek ile ifade eder. Eflâtuna göre nefis bedenden önce vardı ve bedenden sonra da var olmaya devam etmektedir. Çünkü nefis basit ve sabit bir özür. Nefis, ideler dünyasında bulunuyordu ve oradan yeryüzüne inmiştir. Bunun için nefsin iyiliği ile kötülüğü dışarıda değil, nefsin kendisinde ve içindedir. Nefis, bileşik ve karmaşık olmadığından başlangıcı, sonu olmağı gibi, değişmez olduğu (Atay, 1997) Eflâtun tarafından ifade edilmektedir.

Nefisle ilgili ilk kitap yazan düşünür Aristo'dur. Ona göre nefis, kuvvet halinde canlı olan tabii bir cismin sureti anlamında cevher (öz) olmak zorundadır. Ancak bu cevher ilk yetkinliktir. Bu şekillenmiş olarak fiilleşmiştir. Buna göre nefis, bu özelliği olan cismin fiilleşmesi ve yetkin olmasıdır. Ne var ki fiilleşmenin iki anlamı bulunmaktadır. Bunların ilki bilgi sahibi olmak, diğeri sahip olduğu bilgiyi kullanmak, fiilleştirmektir (Atay, 1997: 4). Görüldüğü üzere hem Eflâtun hem de Aristo, nefsi maddesellikten çıkartıp onun bir cevher olduğunu ifade etmekle nefse yeni bir boyut kazandırmışlardır.

Aristo, nefsi üçe ayırmaktadır. Bitkilerin büyüyen nefsi, hayvanların duyumsayan nefsi ve insanların düşünen nefsidir. Büyüyen ve duyumsayan nefisler bedeni idare etmez. Bunlar ayrılmayacak şekilde madde ile bitişmişlerdir ve bunun için madde ile yok olurlar. İnsan nefsi gerçekten ve asıldan maddeye bağlı değildir ve beden dağıldıktan sonra da var olmaya devam eder (Atay, 1997: 5). Burada kadar düşünürlerin kendine has bir nefis tanımları olmasına karşılık, görüşlerindeki ortak anlamın cevher olduğu anlaşılmaktadır.

İslâm filozofları da, nefis hakkında genel olarak aşağıdaki ortak tanım etrafında buluşmaktadırlar: "Nefis, bilkuvve/potansiyel hayat sahibi olan tabîi cismin ilk kemâlidir." Buna göre nefis, bedenin olgunluğu anlamına gelmektedir. Nefsin kendini geliştirmek ve mükemmelleştirmek için bedene ihtiyacı vardır. Beden, nefsin bir âletidir (Saruhan, 2006:

88).

İlk İslâm filozofu olan Kindî (ö. 866)'nin nefis görüşü uzlaştırmacıdır. Filozof, değerlendirmelerinde hem Aristocu hem de Pythagoras ve Eflâtuncu nefis tanımına yer verir. Aynı zamanda Eflâtun ile Aristo'nun nefis görüşü arasında bir aykırılık olmadığı görüşündedir (Durusoy, 2008: 35). Tanımlar Risalesi'nde Kindî nefis hakkında üç tanım yapmıştır:

a) Bilkuvve/potansiyel hayat sahibi olan doğal cismin ilk yetkinliği (Bu tanım, Aristo'nun yaptığından ayrıdır),

b) Canlılık yeteneği olan ve organı bulunan doğal cismin tamamlanmış hali,

c) Kendiliğinden hareket eden ve birçok gücü olan aklî (manevî) bir cevherdir (Uysal, 2004: 152-153).

Nefis anlayışında Aristocu geleneği takip ettiği anlaşılan Fârâbî (ö. 950), Aristo'ya nispet ederek nefsi; "Bilkuvve/potansiyel canlı, organ sahibi doğal cismin ilk yetkinliği" şeklinde tanımlar. Ona göre nefis, cisimlerle arazların varlığını oluşturan altı metafizik ilkedен biridir, cismanî değildir, ama cisimde bulunur. Üç türlü nefis vardır: a. Gök cisimlerinin nefisleri b. İnsan nefisleri c. Hayvan nefisleridir (Uysal, 2004: 150).

Aristo'dan sonra nefis üzerinde en çok yorum yapan düşünürlerden biri olan, çeşitli risaleler ve kitap yazan İbn Sina (ö. 1037)'dir. İbn Sina'ya göre nefis her insanın "ben" sözüyle kastettiği şeydir. İbn Sina bu lâfızla işaret edilen şeyin nefis olduğunu vurgular. Böylece nefsin, cisimden farklı olduğunun altını çizmek istemektedir. İbn Sina öncelikle nefsin cisimden/bedenden farklı olduğunu açığa kavuşturmak (Peker, 2000: 11). Bu nedenle nefsi şöyle tanımlamıştır: "Nefis, bu kalıba feyz ederek ona can veren, onu bilgileri ve ilimleri kazanmak için bir âlet olarak kullanan, böylece cevherini mükemmelleştirerek Rabbini tanıyan, onun verdiği mâlûmâtın hakikâtlerini kavrayan ruhânî cevhere denir." (El-Câbirî, 2000: 579).

Gazali'ye (ö. 1111) göre de nefis, maddeden ve cismânî görüntüden uzak bir cevherdir (Gazali, 1968: 26). O, nefis kavramının ruh, kalb ve akıl kavramlarıyla müterâdif olarak birbirlerinin yerlerine kullanıldığını ve bu durumun nefsin ifade ettiği çeşitli manalardan ve kazandığı vasıflardan kaynaklandığını vurgulamıştır (Gazali, 1968: 19). Gazali'nin bu anlayışıyla Eflâtun'un nefis anlayışına -ki O nefsi, akıl, zihin ve istekle birleştirip açıklamaya çalışmaktadır- yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle İslâm düşünürlerinin nefsin tanımı konusunda ortak bir görüşte oldukları anlaşılmaktadır. O da; "Bilkuvve/potansiyel hayat sahibi olan tabîi cismnin ilk yetkinliği"dir. Müslüman düşünürlerin nefis anlayışlarında Yunan düşünürlerinden etkilendikleri bir gerçektir. Ama Müslüman olmaları nedeniyle açıklamalarının esas kaynağı Kur'an'dır. Bunun yanında İbn Sina'nın diğer düşünürlerle nazaran nefse ilk defa "ben" dediği görülmektedir. Bu görüşüyle de insan cisminin bedenle birlikte nefisten oluştuğu tezini ortaya koymuştur. Buna ilâveten nefisle ruhu birbirinin yerine kullandıkları sonucu da ortaya çıkmaktadır.

### 3.2 İslâm Tasavvufunda Nefis

Tasavvufta nefis, vücudun en bayağı tabakasıdır (Atik vd. 1997: 575). İnsandaki kötü huy ve arzuların kaynağıdır. Nefis, zaman zaman, insanı dünyadaki geçici varlıklara, gösterişe ve tutkulara yönelttiği için iradenin kontrolü altında tutulması gereken bir iç eğilim olarak da tanımlanmıştır (Cevizci, 2010: 1149). Yaşar Nuri Öztürk, nefsi; "İnsanların olumsuz sıfatlarına, huylarına ve davranışlarına verilen addır. Anlaşılan odur ki, insan benliği anlamındaki nefis, hem çirkin, hem de güzel sıfatların taşıyıcısı olabilmektedir." (Öztürk, 1991: 18) diye özetlemektedir. Tasavvufi bir terim olarak ise nefis, "Ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular" gibi anlamlara gelmektedir (Uludağ, 2006: 526).

Muhasibi (ö. 857) nefsi: "Tama'mın

esasları ve tama'dan doğan hırs ve rağbetin çıkış yerleri üzerine kurulmuştur." "Bir şeyin en kötü yönü nefistir. Nefsin nefsi hevâ'dır. Hevâ'nın nefsi de şehvetleridir. Bu eğilimler skalasının, insan hayatında en ağır basan türü de şehvetlerdir." (Aydın, 1976: 84-85) diye yorumlamıştır. Fakat nefsin kendisi nötrdür. Sonradan hem olumlu, hem de olumsuz özelliklere kaynaklık etmektedir ki bu husus Kur'an'daki nefis tanımlarında yer alacaktır. Tasavvuftaki nefis tanımının nefsin kendisi değil, bilâkis nefis-i emmarenin tanımı olduğu anlaşılmaktadır.

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 1240)'nin nefis anlayışında, mutasavvıflardan daha farklı olduğu ve onun felsefeden etkilendiği görülmektedir. İbnü'l-Arabî, nefsi, insanın ikili mahiyetinin tamamlayıcı bir parçası sayan ilk sûfidir. Aristocu felsefeyi ana hatlarıyla izleyen İbnü'l-Arabî, insanda beden, nefis, ruh dediği üç ayrı unsur tanımaktadır. Aristo gibi o da üç nefisten, daha doğrusu nefsin üç boyutundan söz eder: a) Bitkisel (nebâtî), b) hayvânî ve c) aklî nefisler. Fakat Aristo'dan, aklî nefsi akılla aynı saymamakla ayrılır. O, nefsi, hayâtî ilke -insan uzviyetindeki hayvânî hayat- şeklinde tanımlamaktadır (Affifi, 1975: 111-112).

Mutasavvıfların nefisle ilgili açıklamaları çok farklı ve karmaşık bir yapıda olmasına rağmen, bu açıklamalardan çıkan sonucun aşağıdaki gibi olduğu vurgulanmakta ve genel bir bakış açısıyla insanda dört türlü nefsin varlığından bahsedildiği görülmektedir. Bunların ise şöyle bir izahı vardır:

a- Tabîi nefis: Cismnin parçacıklarının ayrılmamasını sağlar.

b- Nebâtî nefis: Bedenin büyümesi, sindirim faaliyeti vs. biyolojik fonksiyonlarını temin eder.

c- Hayvânî nefis: İnsanın his ve hareketlerinin kaynağıdır. Duyu organları bu nefsin hizmetindedir.

d- İnsânî nefis veya "nefs-i nâtika": Rabb'in "emr"inden olan bu nefis, bedenden ayrı mücerred bir cevherdir. İnsan bedeninin asıl sultanı budur. Diğer varlıklarda bulun-

mayıp, sadece insanlara mahsus olan nefis budur (Türer, 1998: 143).

İslâm tasavvufunun nefis anlayışında, diğer bütün felsefî görüşlerin aksine, kendine özgü bir düşünce geliştirdikleri yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılmaktadır. Onlara göre nefis, vücudun basit bir tabakasıdır. İnsanların sıfat ve özelliklerinin, huylarının, mizaçlarının ve davranışlarının olumsuz taraflarına kaynaklık eden merkezdir. Bu tanıma bakıldığında nefsin sadece olumsuzluğa kaynaklık eden bir yapıda olduğunu dile getirmektedirler. Hâlbuki nefis, sadece olumsuzlukların kaynağı değil aynı zamanda takva boyutuyla olumlu davranışlara da kaynaklık etmektedir.

### 3.3 Kur'ân-ı Kerîm'de Nefis

“Can, ruh, zihin, insan, cevher, tabiat, temâyül, arzu etmek, şehvet, istek, kişisel hüviyet ve zât” anlamlarına gelen nefis (Bayraklı, 1999: 141; Bayraklı, 2005: 16), çeşitli türevleriyle birlikte Kur'ân'da 296 yerde geçmektedir (Abdülbâki, 1991: 881).

Kur'ân'da nefis çoğu kez beşeri varlıklar hakkında kullanılırken, nadir olarak Allah ve diğer ilâhlar hakkında kullanılmıştır. Cinler hakkında kullanılması da istisnâî bir durumdur. Kur'ân'da nefsin kullanımı, anlamları ve türevleri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

#### 3.3.1. Zât

Nefis, Yüce Allah ile ilgili olarak kullanılınca “zât” manasını ifade etmektedir. Kur'ân'ın altı ayrı yerinde nefis kelimesi Allah'ın zâtı olarak zikredilmiştir (Âl-i İmran, 2/28, 30; Mâide, 5/116; En'âm, 6/12, 54; Tâha, 20/41). Kur'ân'da Allah'tan başka putperestlerin tapındıkları tanrılar için de üç ayrı yerde “Nefis” kelimesinin “zât” anlamında kullanıldığı görülmektedir (Nûr, 24/3; Ra'd, 13/16; Furkan, 2/16). Hz. Muhammed için de “nefis” kelimesi “zât” anlamında kullanılmıştır (Yunus, 10/49). İnsanın zâtının nefis anlamında kullanıldığını da görmekteyiz (A'raf, 7/23). Başka âyetlerde de nefis kavramı

“zât” anlamına gelmekte ve bu anlam nefis kavramının birincil anlamı olduğu anlaşılmaktadır (Bakara, 2/9, 44, 54, 57, 90, 102, 110, 187, 223, 228, 234, 240, 272; Âli İmran, 3/28, 30, 61, 69, 93, 117, 135, 178; Nisâ, 4/49, 63, 64, 97, 107, 110, 111, 113; Mâide, 5/25, 105; En'âm, 6/20, 26, 104, 123, 130; Â'raf, 7/9, 23, 37, 53, 160, 172, 177, 188, 192, 197, 205; Enfâl, 8/53; Tevbe, 9/35, 36; Yunus, 10/44, 108; Hûd, 11/21, 101; Yusuf, 12/23, 32, 54; Ra'd, 13/16; İbrahim, 14/22, 25; Nahl, 16/7, 28, 33, 89, 118; İsrâ, 17/7, 14; Kehf, 18/6, 51; Enbiyâ, 21/43, 64; Mü'minûn, 23/103; Nur, 24/6, 12; Furkan, 25/3, 21; Şu'arâ, 26/3; Neml, 27/14, 40, 44, 92; Kasas, 28/16; Ankebut, 29/6, 40; Rûm, 30/8, 9, 21, 28, 44; Lokman, 31/12; Secde, 32/27; Ahzâb, 33/6, 37, 50; Sebe, 34/19, 50; Fâtır, 35/8, 18, 32; Yâsin, 36/36; Saffât, 37/113; Zümer, 39/15; Mü'min, 40/10; Şûrâ, 42/45; Hucurât, 49/11; Necm, 53/32; Haşr, 59/19; Talâk, 65/1; Tahrim, 66/6; Müzzemmil, 73/20).

#### 3.3.2. Ruh/Can

Kur'ân'da Nefis kavramının, ruh yani can anlamında kullanıldığını görüyoruz. Bu âyetlerden biri şudur: “O zalimler ölüm dalgaları içinde, melekler de ellerini uzatmış: “Haydi, nefislerinizi (canlarınızı) çıkarın!” (derken) onların halini bir görsen.” (En'âm, 6/93).

Bir âyette de nefsin “benliğini/canını feda etmek” anlamında kullanıldığı görülmektedir: “Ama insanlar arasında bazıları da var ki, Allah'ın rızasını kazanmak için benliğini feda eder. Allah da kullarına çok şefkatlidir.” (Bakara, 2/207. Ayrıca nefsin “ruh/can” anlamında kullanıldığı şu âyetler de incelenebilir: Bakara, 2/155; Âl-i İmran, 3/95, 186; Nisa, 4/66, 79, 84, 95; Mâide, 5/30, 32, 45, 80; En'âm, 6/151; Enfâl, 8/72; Tevbe, 9/20, 41, 44, 55, 81, 88, 111, 120; Yusuf, 12/18, 83; Nahl, 16/28, 72; İsrâ, 17/33; Kehf, 18/28; 74; Tâhâ, 20/96; Kasas, 28/19; Lokman, 31/28; Fâtır, 35/8; Zümer, 39/49, 53; Fussilet, 41/32; Şûrâ, 42/3; Zuhurf, 43/71; Câsiye, 45/22; Hucurât, 49/15; Kâf, 50/16; Saff, 61/10-11; Tekvir, 81/7. 14; Şems,

91/7-10).

### 3.3.3. Cevher

Nefis kavramının “cevher” anlamında kullanılması Nisa Suresi’nin 1. âyetinde yer almaktadır: “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten/cevherden yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkek ve kadın üretilip yayan Rabbinizden sakının.” (Nefsin “cevher” manasında kullanıldığı benzer âyetler de şunlardır: En’âm, 6/98; Â’raf, 7/189; Zümer, 39/6).

### 3.3.4. İç

Kur’ân-ı Kerîm’in diğer bir âyetinde de nefis kelimesi “iç” anlamında kullanılmıştır: “Kitap ehlinin büyük bir çoğunluğu, hakikat kendilerine açıkça belli olduktan sonra, nefislerindeki(içlerindeki) haset yüzünden, imanınızdan sonra, sizi küfre döndürmek istediler.” (Bakara, 2/109. Nefsin “iç” anlamına geldiği başka âyetler de vardır: Bakara, 2/284; Al-i İmran, 3/154, 164; Mâide, 5/52; A’raf, 7/205; Yusuf, 12/68; Ra’d, 13/11; Tâhâ, 20/67; Ahzab, 33/37; Fussilet, 41/53; Zâriyât, 51/21; Hadîd, 57/22; Mucâdele, 58/8).

### 3.3.5. Kişi

Nefis, birçok âyette de “kişi ve kendi” manalarına gelmektedir: “Biz bu kitabı sana, insanlar için hak ile indirdik. O halde kim doğru yola gelirse kendi (nefsi) lehinedir. Kim de saparsa, sırf kendi (nefsi) aleyhine olarak sapar.” (Zümer, 39/41).

Ayrıca Kur’ân’ın üç yerinde geçen “Her nefis ölümü tadacaktır.” (Âli İmran, 3/185; Enbiya, 21/35; Ankebut, 29/57) âyetlerinde nefsin “kişi” anlamında olduğu görülmektedir. “Kişi” anlamına gelen diğer âyetler de söz konusudur (Bakara, 2/44, 57, 68, 72, 84, 85, 123, 130, 131, 231, 233, 240, 281, 286, Âli İmrân, 3/25, 30, 61, 145, 161, 165, 185; Nîsâ, 4/1, 4, 29, 49, 63, 79, En’âm, 6/70, 152, 158, 164; A’raf, 7/42; Enfâl, 8/53, 164; Tevbe, 9/17, 42, 70, 118, 128; Yunus, 10/15, 23, 30, 44, 54, 100; Hûd, 11/105; Yusuf, 12/26, 51; Ra’d, 13/33, 42; İbrahim, 14/22, 51; Nahl, 16/7, 111; İsrâ, 17/15; Kehf, 18/6; Taha, 20/15, 40; Enbiya, 21/35, 47; Mü’minun, 23/62; Nur, 24/61; Kasas, 28/33; Lokman, 31/24, 28, 34; Secde, 32/13, 17, 27;

Ahzab, 33/50; Yâsin, 36/36, 54; Zümer, 39/41, 56, 70; Mü’min, 40/17; Fussilet, 41/46; Şûrâ, 42/11; Fetih, 48/10; Câsiye, 45/15; Kâf, 50/21; Haşr, 59/18; Münafikûn, 63/11; Talak, 65/7; Müddessir, 74/38; İnfitar, 82/5, 19; Târık, 86/4).

### 3.3.6. Kalp/Gönül

Kur’ân’da nefis kavramı “kalp” anlamına da gelmektedir: “Biliniz ki, Allah gönlünüzdekileri (nefislerinizdekini) bilir. Bu sebeple Allah’tan sakının.” (Bakara, 2/235). Bir başka âyette de aynı anlam vardır: “Onların kalplerinde (nefislerinde) olanı, Allah daha iyi bilir.” (Hûd, 11/31. Bunun yanında nefsin “kalp” anlamında kullanıldığı şu âyetler de mevcuttur: Nisa, 4/65; Mâide, 5/116; Yusuf, 12/77; İsrâ, 17/25; Enbiya, 21/102).

### 3.3.7. Cinsel İlgüdü

Nefsin “cinsel içgüdü” anlamında kullanılması örneği, Yusuf Suresinin 23. âyetindedir: “Evinde bulunduğu kadın, onun nefisinden/bedeninden murat almak istedi.” Nitekim toplumumuzda nefis deyince çoğunlukla cinsellik anlaşılır. Dolayısıyla buraya kadar üzerinde ayrıntılı olarak durduğumuz şekliyle düşünecek olursak nefis kavramının bu manada da Kur’ân’da yer aldığını görülmektedir.

Netice olarak nefis kavramının düşünce sistemlerindeki anlamlarına bakıldığında, bu kavrama geniş ve doyurucu bir açılım getirilemediğini söylemek mümkündür. Aynı şekilde İslâm düşünürleri de, Kur’ân gibi bir ilâhî kaynağa sahip olmalarına rağmen dar açılımlar getirmişler, Kur’ân’ın nefse bakışına uzak kalmışlardır. Kanaatimizce nefis kavramının ifade ettiği anlam ve din eğitimi açısından bakıldığında, Kur’ân’ın nefis kavramına yüklediği manaları ve onların geçtiği âyetlerin içeriğini tetkik etmeden başarılı bir din eğitiminin yapılması mümkün gözükmemektedir.

## 4. Kur’ân’da Nefsin Arınma (Tezkiye) Süreciyle Eğitilmesi

Nefsin eğitimini gerçekleştirmek için Kur’ân’daki süreçlerden birisi de nefsi bütün kötülüklerden ve günah kirlerinden arındırmak anlamında kullanılan nefsin tezkiye süreciyle eğitilmesidir.

Kur'an'daki "tezkiye" kelimesinin önemli manalarından biri, boğazlamaktır. Nefis, bütün varlığını ilâhi huzurda yok hissedince temizlenecektir. Diğer manası alevlenmektir, aydınlatmaktır. Bunun da nefsi bilgi nuru ile aydınlatıp kıyı ve köşelerdeki en küçük toz ve örümcek ağlarını ortaya çıkarmaktır. Ayrıca bilginin yakan alevi ile de nefisteki öldürücü hastalık mikroplarını yoldurmak (Bayraklı, 1997: 26). Kur'an'da nefis tezkiyesinin dile getirildiği âyet, Şems sûresinin 9. âyetidir: "Nefisini arındıran kurtuluşa ermiştir."

Nefsi tezkiye, nefsi (kalbi ve ruhu) şirk, inkâr ve isyan gibi manevi kirlilerden temizlemek olduğu ifade edilerek, nefsi tezkiyenin iman, tövbe ve takva ile gerçekleştirildiği, aynı zamanda manevi bir temizlik olup ilâhi nur, rahmet ve manevi açıdan desteklendiği anlamına gelmektedir (Selvi, 2010: 134-135).

Nefis tezkiyesi tasavvufi terimler sözlüğünde de şöyle tanımlanmaktadır:

*"Nefsin tezkiyesi; tezkiye-i nefse (nefsin arındırılmasına) giden yol, temiz ve kâmil nefislerden sadır olan fiillerin itiyat haline gelmesidir. Öyle ki bu fiiller zaman geçtikçe tekrar edilerek alışkanlık haline geldiklerinde, nefsten sağlam bir tavır olarak sadır olmaya başlarlar. Bu fiillerin tabiatı gibi kişide adet haline gelmesi gerekir ve istenir. Bu durumda kişiye daha önce ağır gelen iyilikler hafif gelmeye başlar. Mesela kendisi için cömertlik ahlâkını arzu eden kişinin yolu, cömert kişinin fiiliyle meşgul olmayı üzerine almaktır. Bu da malı dağıtmaktır. Bu fiil kendisi için kolay hale gelinceye kadar bu konuda gayret etmeye devam eder ve böylece kişi bizatihi cömert hale gelir. Bunun gibi kendisine kibir hâkim olan tevazu ahlâkını elde etmek isteyen kişinin yapması gereken de zaman geçtikçe sürekli olarak mütevazı kişilerin fiillerini yerine getirmeye çalışmaktır."* (Erginli, 2005: 1127).

Bu aşamadan sonra Kur'an'da nefsi arındırmanın hangi eylemlerle yapıldığına bakmak yerinde olacaktır.

#### 4.1 Kitap ve Hikmetle Tezkiye

Kur'an'da insanın temizlenmesi için Allah'ın peygamberleri göndermiş olduğunu, hatta peygamberlerin kendilerinden sonra insanlara ilim, kitap ve hikmeti öğretecek ve bu yolda kendilerini nefisî şeylerden temizleyecek peygamber gönderilmesini Allah'tan istedikleri görülmektedir: "Ey Rabbimiz, onların içinden onlara senin âyetlerini okuyacak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek, onları iyice temizleyecek bir peygamber gönder. Şüphesiz yegâne gâlip, tam hikmet sahibi sensin sen." (Bakara, 2/129). Yukarıdaki âyette İbrâhim Peygamber, eğitimcinin takip edeceği usûlün merhalelerini göstermektedir. İlk merhalede, okutmayı, sonra gerçek bilgi ve hikmeti öğretmeyi, ondan sonra da nefislerine yönelmeyi işaret etmekte, yani, ilk önce bilgi ile zihni eğitmekte, sonra kalpte hikmet meydana getirmekte olduğu vurgulanmaktadır. Oradan da nefse geçerek temizleme faaliyetine başladığı söylenmektedir. Davranış bozuklukları, saf olmayan zihin, hikmet doğmayan kalp ve temizlenmeyen nefsin sahiplerinde görüldüğü de ifade edilmektedir (Bayraklı, 1997: 263).

Netice olarak nefis eğitiminin önemli süreçlerinden birisinin Kur'an'da genellikle nefsi arındırma anlamında kullanılan tezkiye süreci olarak açıklandığı anlaşılmaktadır. Arındırma, kirle ilgili olduğu için nefsin batıl kirinin temizlenmesi anlamına da geldiği ayrıca görülmektedir.

#### 4.2 İbadet Yoluyla Tezkiye

Nefsi arındıran metodlardan biri de ibadetlerdir. İbâdet, nefis kelimesiyle bir araya gelince, insanın kendi nefisini hatası sebebiyle ayıplayıp ikazda bulunması; ya da bir şeye yapışıp ayrılmaması manasına gelmektedir (Bayraklı, 2005: 235).

Nefsin arınması görevini yerine getirecek olan ibadetlerin temelde sahip olması gereken özellik "dini yalnız Allah'a has kıla-

rak" yapılıyor olmasıdır. Yüce Allah bu hususu şu âyette vurgular: " De ki: Bana, dini Allah'a has kılarak O'na kulluk etmem emrolundu." (Zümer, 39/11).

İbadetler, takva denen ruh olgunluğuna, ihlâsa götürdüğü müddetçe nefsi arındırıcı olmaktadır. Meselâ, Bakara 183'te orucun takvaya götüreceği; yine Bakara 197'de haccın takvaya götüreceği; Hacc, 34-37. âyetlerine göre kurbanın takvaya ulaştıracağı; Meryem 59'da ve Ankebut 45'de namazın huşu derecesinde kılındığında şehvetten ve kötü davranışlarından alıkoyacağına işaret edilmektedir. İbadetlerin bu etkinliği nefsin tezkiye edilmesiyle sonuçlanmaktadır.

İbadetler, insan davranışlarına etki ediyorsa, insanı olgunlaştırıyorsa, nefsi de arındırması olmaktadır. Çünkü nefsin arınması, insanın davranışlarındaki düzelmeden anlaşılmaktadır.

#### 4.3 İnfakla Tezkiye

Nefsi arındırmanın önemli esaslarından biri de Tevbe sûresi'nin 103. âyetine göre infak etmek, zekat vermek yani sadaka vermektir. Yüce Allah o âyette fakirin elinden tutma ile nefsi arındırma arasında bir bağlantı kurmaktadır: "Onların mallarından sadaka al; bununla onları günahlardan temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin." Bununla ilgili başka bir âyet ise şöyledir: "Allah'ın rızasını isteyerek ve nefislerini kökleştirip güçlendirmek için infak edenlerin durumu, bir tepenin üzerinde bulunan bir bostanın durumuna benzer." (Bakara, 2/265).

Kur'an, insanların nefislerine haksızlık etmemesi için insanlara hayır işlerinde öne çıkılmasını teşvik etmektedir. Allah yolunda iyiliğin ve hayırseverliğin nefsin eğitilmesinde önemli kaynaklardan olduğunu söylemek mümkündür. Nefsin bu şekilde hayır işlerinde öne geçerek haz duyması, kendini cimrilik batağından kurtarması, fazilet elde etmesi ve cennete lâyık bir özelliğe kavuşması sağlanacaktır. İşin bu nokta-i nazarından bakılacak olursa din eğitimi, nefsin eğitimi geliştirirken ekonomik faaliyetlerin de içinde bulunduğu

bir sistem veya ideal oluşturması gerekmektedir.

#### 4.4. Duayla Tezkiye

Kur'an'da nefsi arındırmanın önemli yöntemlerinden biri de duadır. Dua metodunun örneklerinden birisi, Hz. Adem ile Hz. Havva'nın cennetten kovulmalarına sebep olan yasak meyveden yemesi ve pişmanlık duyarak Rabb'lerine yalvarmalarıdır: "Âdem ile eşi dediler ki: "Ey Rabbimiz! Biz nefsimize haksızlık ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen, elbette ziyan edenlerden oluruz." (Araf, 7/23). Görülüyor ki, Yüce Allah'ın Hz. Âdem ve eşini bağışlamış olması onları nefis arınmasına götürmüştür. Nefiste günah kiri varsa, arınma yok demektir.

İnsan, nefsinin arzuları karşısında aciz bir durumda kaldığı takdirde kendisine bütün kapıların kapanmadığı Kur'an'da açıklanmaktadır. Çünkü insan Rabbine alçakgönüllülükle dua ettiği müddetçe nefsinin aşırı istekleri karşısında daha güçlü bir hale gelecek ve bu durumdan kendisini ilâhi yardım almak suretiyle kurtarabilecektir. O çıkış kapılarından bir tanesi Allah'tan af dilemek ve tövbe etmektir. Tövbe etmenin nefsi arındıran yönü şu âyette geçmektedir: "Onlar, Allah'la birlikte başka bir tanrıya kulluk etmezler. Haksız yere Allah'ın haram kıldığı cana kıymazlar. Zina etmezler. Kim bunları yaparsa cezasını bulur. Kıyamet günü onun azabı kat kat artırılır. Ve arada horlanmış olarak çok uzun süreli kalacaktır. Ancak tövbe eden, inanan ve yararlı iş yapanlar hariç. Allah onların kötülüklerini iyiliklerle değiştirecektir. Allah, çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir." (Furkan, 25/70). Bu âyetlerde Allah, kulların nefsine yenilip günaha düştükleri zaman tövbe ettikleri takdirde kötülüklerin iyiliklere dönüştürülmesini sağlamakta ve nefsin günahlardan arınmasına da vesile olmaktadır.

#### SONUÇ

Bu çalışmada, Kur'an'da tezkiye süreciyle nefsin hangi konular çerçevesinde eğiti-

me tabi tutulduğu ele alınıp incelenmiştir. Bu doğrultuda nefsin kötü özelliklerinin minimize edilebilmesi ve bu olumsuz özelliklerden arındırılabilmesi için önemli aşamalarından bir tanesinin tezkiye olduğu görülmüştür. Tezkiyenin ıstılâhi manada –ki tasavvufta da buna yakın bir anlam taşımaktadır– nefsi manevi kir ve perdelerden temizlemek anlamına geldiği, bu temizliğin birinci adımının takva yoluna girmek olduğu ve ikinci adımının da güzel ahlâkla süslenmek olduğu anlaşılmıştır. Güzel ahlâkın ise, talim, temrin ve terbiye sonucu elde edilebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca Kur'an'da tezkiye kavramı ile tasfiye (arıtmak, saf ve temiz hale getirmek) ve tathir (temizlemek) kavramlarının birbirlerinin yerlerine kullanıldığı da tespit edilmiştir. Bu açıdan tezkiyenin eğitim yönünün de önemli oranda ortaya çıktığı söylenebilir.

Kur'an'da tezkiyenin gerçekleşebilmesi için ancak Allah'ın yardımı ve lütfu olması gerektiği, eğer bu olmazsa temizlenmekten bahsedilemeyeceği belirtilmiştir. Aynı zamanda tezkiyenin peygamberler vesilesiyle de gerçekleşebileceği vurgulanmıştır. Tezkiyenin gerçekleşebilmesi için de bütüncül bir yöntem kullanmışlardır. İlk önce “tebliğ (âyetleri bildirme), daha sonra tilavet (âyetleri okuma), ta’lim (âyetleri öğretip hayata geçirme) ve tebyin (âyetleri açıklama), son olarak tezkiye (muhatapları her yönden arındırma)” boyutlarıyla kolektif bir sistem söz konusudur.

Tasavvuf psikolojisinde, insanın varoluşsal olarak bir arınma ihtiyacının olduğu, bu ihtiyacın gerçekleşmesi için iki önemli boyut ön plana çıkarılmıştır. Bu iki boyut “günahlardan arınma” ve “kötü eğilimlerden arınma (özde arınma)”dır. Özellikle İslâm dini için düşünüldüğünde tasavvufun, “özde arınma” ile birebir ilgilidir. Bu tür arınma da insanın özüne uygun olduğu ifade edilmiştir.

Bunun akabinde nefis kavramının birçok manasının olduğu ve düşünce sistemlerindeki nefis anlayışı ile tasavvuftaki nefis

anlayışının birbirinden ayrıldığı görülmüştür. Düşünce sistemlerinde genellikle nefsin tanımını ve anlayışı geliştirilirken daha çok ruh üzerinde durulmuş, tasavvufta da genellikle insanların olumsuz özellik ve davranışlarının tümünü ifade eden vücudun bayağı tabakası olarak dile getirilmiştir. Kur'an'da ise nefsin çok yönlü bir kavram olduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda nefis; zât, ruh/can, cevher, kişi, iç, kalp/gönül ve cinsel içgüdü gibi anlamlar taşıyarak farklı manalarda temayüz etmiştir.

Kur'an'da tezkiye sürecinin işleyişine bakıldığında, Allah, İnsan hayatında tezkiye sürecini başlattıktan sonra arınmayı sonlandırmamış, aynı zamanda peygamberleri devreye sokarak kitap ve hikmetle de bunu devam ettirmiştir. Ayrıca bu süreçte birbirini takip eden farklı ve çok yönlü yaklaşım ve etkinlikler söz konusudur. Bu süreçte ilk önce okumak ve öğrenmek, daha sonra gerçek bilgi ve hikmetle öğretmek, sonunda da nefse yönelerek arınmak esas alınmıştır. Buna ilaveten çeşitli ibadetler yoluyla arınmaya devam edildiği de görülmüştür. En az bunun kadar önemli bir nokta ise nefsi tezkiye etme sürecinde infaka yer verilmesidir. Çünkü sadaka vermekle nefsin temizleneceği vurgusu yapılmıştır. Ayrıca duanın da nefsin temizlenmesi hususunda önemli bir pay sahibi olduğu belirtilmiştir.

Günümüz din eğitimi faaliyetlerinde, Kur'an'ın insan eğitimi konusundaki yaklaşım ve yöntemlerinden faydalanılmalıdır. Kur'an'ın eğitim konusunda izlediği yol ve peygamberlerin bu konudaki uygulamaları, başta Müslümanlar olmak üzere, bütün insanlık için ilham kaynağı ve önemli bir rehber olmalıdır.

#### KAYNAKÇA

- Abdülbâki, M. F. (1991). *El-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, II. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Affî, Ebu'l-Ala. (1975). *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi* (Çeviren:

- Mehmet Dağ), Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları.
- Aksöz, T. (2015). İnsan Benliğinin Arınması, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII 31, 81-101.
- Atay, H. (1997). Nefis, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 37/1, 1-58.
- Atik, Kemal, vd. (1997). İslâmî Kavramlar, Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları.
- Aydın, H. (1976). *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*. Ankara: Bars Yayıncılık.
- Aydın, H. (1999). Kutsa b. Luka ve Ruh ile Nefis Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 40/1, 387-402.
- Bayraklı, B. (1997). *İslâm'da Eğitim*, 6. Baskı, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları.
- Bayraklı, B. (1999). *Kur'ân'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bayraklı, B. (2005). *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*, İstanbul: Bayraklı Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Durusoy, A. (2008). *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, 2. Baskı, İstanbul: M.Ü. İ.F. Vakfı Yayınları.
- El-Câbirî, Muhammed Abid. (2000). *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı (Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi)*, (Çeviren: Burhan Köroğlu vd.), 2. Baskı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- El-Cevziyye, İbn Kayyim. (2016). *Nefis Terbiyesi*, (Çeviren: Osman Arpaçukuru vd.), İstanbul: Polen Yayınları.
- El-İsfahânî, Râgıb. (1986). *El-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Erginli, Z. (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kelam Yayınları.
- Ez-Zebîdî, Murtaza. (1306 h.). *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, (Tahkik: Muhammet Tanâhi), 16, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Gazali, Muhammed. (1968). *Meâricü'l-Kuds fî Medârici Mâ'rifeti'n-Nefis ve Me'ahû Kânûnü't-Te'vîl*, Mısır: Mektebetü'l-Cündî.
- Gören, E. (2009). *İnsanın Arınma İhtiyacına Dini Ahlâkın Katkısı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbn Manzûr, Muhammed. (1994). *Lisânu'l-Arab*, XIV, Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbn Rüşd, (2007). *Pisikoloji Şerhi (Kitâbu'n-Nefs)*, (Çeviren: Atilla Arkan), İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Karaman, Hayrettin. vd. (2003). *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri (2. Cilt)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Koç, A. (2005). *Kur'ân'da İnsan ve Hz. Muhammed - Din Eğitimi Açısından Bir Yaklaşım*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Marmura, M. (1987). Soul, (Editör: Mircea Eliade), *The Encyclopedia of Religion*, New York: Macmillan Publishing Company, 13, 460-465.
- Öztürk, Y. N. (1991). *İslâmî Kavramlar Ansiklopedisi*, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Yayıncılık.
- Peker, H. (2000). *İbn Sînâ'nın Epistemolojisi*, Bursa: Arasta Yayınları.
- Selvi, D. (2010). Beyzavi Tefsirinde Nefs Tezkiyesi ve Takva, *Tasavvuf (İlmi Ve Akademik Araştırma Dergisi)*, 26/2, 125-161.
- Havva, S. (1987). *İslâm'da Nefis Tezkiyesi*, (Çev: Bekir Ali Bilgiç), İstanbul: Petek Yayınları.
- Saruhan, M. S. (2006). İslâm Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Düşüncesi, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 47/1, 87-105.
- Seyhan, A. E. (2014). Ebu'l-Hasan El-Harakânî'nin Nefis Tezkiyesine Yaklaşımı, *Harakani Dergisi*, 1, 1-32.
- Türer, O. (1998). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul: Seha Yayıncılık.
- Uludağ, S. (1991). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları.

- Uludağ, S. (2006). Nefis, Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (32.Cilt). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uysal, E. (2004). Kindî ve Fârâbî'de Akıl ve Nefis Kavramlarının Ahlâkî İçeriği, *U.Ü.İ.F. Dergisi*, 13/2, 141-156.
- Ünver, M. (2006). Kur'ân'ın Tezkiye Prensibi-ne Bir Bakış, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi*, 1-2/1, 96-108.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. (1995). *Hak Dini Kur'ân Dili* (1. Cilt). Ankara: Akçağ Yayınları.